

Світлана Науменко,
аспірант Інституту педагогіки
АПН України

ГЕОГРАФІЧНА СКЛАДОВА У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ГЕОГРАФІЇ І ПРИРОДОЗНАВСТВА ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ УКРАЇНИ У 1931–1950 РОКАХ

Постановка проблеми. З 2000 р. початкова школа в Україні перейшла на новий термін навчання (4-річний), нову структуру і зміст. Цей перехід характеризувався розробкою Державних стандартів початкової загальної освіти, нових навчальних планів і програм, створенням відповідних підручників і навчальних посібників.

У період реформування шкільної освіти актуальності набувають історико-педагогічні дослідження. Адже вони дають можливість глибше розуміти закономірності поступового розвитку педагогічних явищ, встановлювати їх чинники і зв'язки, оцінювати сучасний стан педагогічного процесу та виявляти напрями його подальшого реформування.

У період сучасного доопрацювання навчальних планів і програм, підручників і навчальних посібників для початкової ланки освіти інтерес викликають історико-педагогічні дослідження розробки змісту і методик навчання різних шкільних предметів, зокрема дослідження аналізу навчальних програм з географії і природознавства для початкових класів у 1931-1950 рр. Бо, по-перше, у 1931-1950 рр. у початковій школі географія і природознавство були самостійними навчальними предметами. В наш час у початковій ланці освіти географічна складова міститься лише у природознавчому компоненті навчального предмета «Я і Україна» освітньої галузі Державного стандарту початкової загальної освіти «Людина і світ». Причому, курс «Я і Україна» вивчається 1 раз на тиждень у 1 і 2 класах та 2 рази на тиждень – у 3 і 4 класах. По-друге, на зміст навчальних програм впливає стан шкільної освіти в країні. А період 1931-1950 рр. увійшов в історію освіти в Україні як період контролювання урядом СРСР розвитком шкільної початкової освіти в УРСР.

Аналіз останніх досліджень. Зміст навчальних планів і програм з географії і природознавства для середніх шкіл першої половини ХХ ст. розкривався у дисертаційних роботах Л. І. Мельничук («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина ХХ століття)») та

І. М. Шоробури («Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – XX століття»)).

Формулювання цілей статті. У статті дається аналіз навчальних програм з географії і природознавства для початкових класів України у період контролювання та уніфікації шкільних освітніх систем на теренах всього СРСР (1931-1950 рр.).

Основна частина. Географічна складова міститься у змісті навчальних предметів: географії і природознавства. Проаналізуємо навчальні програми з цих двох предметів для початкових класів у 1931-1950 рр.

У період 1931-1950 рр. постановами уряду СРСР було кардинально змінено структуру, систему управління та зміст шкільної початкової освіти в УРСР. Зокрема, уніфіковано шкільні освітні системи СРСР і УРСР, створено загальнообов'язкову 4-річну початкову освіту, яку переведено на предметне викладання.

У 1920-1930 рр. початкові школи України працювали за новими методами навчання (комплексним, лабораторно-бригадним тощо). Згідно з ними навчальний матеріал об'єднувався у теми і завдання-проекти, а не за предметами. Таке розміщення матеріалу порушувало логіку навчальних предметів та систематичність й послідовність навчання, що, в свою чергу, не давало можливості молодшим школярам отримувати знання з основ наук. Тому, на початку 1930-х рр. нові методи навчання було замінено предметним викладанням.

У навчальних програмах 1933 р. географія і природознавство як самостійні навчальні предмети вивчалися у 3 і 4 класах [6, с. 31-54]. У 1 і 2 класах географічну і природознавчу інформацію молодші школярі отримували на уроках рідної мови і читання, під час екскурсій у природу, спостережень за сезонними явищами природи та за рослинами і тваринами в живому куртку й на пришкільній ділянці.

Згідно з навчальною програмою на урок географії у 3 класі відводилося 70 годин, у 4 класі – 75 годин. Природознавство у 3 класі міських шкіл викладалося протягом 76 годин на рік, сільських шкіл – 87; у 4 класі – відповідно 96 і 105 [3, с. 3-16; 4, с. 3-20; 6, с. 31-54].

За навчальною програмою географія у 3 і 4 класах охоплювала два курси: курс краєзнавства (загальна тема «Наша місцевість, наш район, наша область»), який вивчався у 3 класі, та елементарний курс географії СРСР (загальна тема «Наша країна») – у 4 класі [3, с. 3-16; 6, с. 45-54].

Курс краєзнавства складався із 7 тем: «Орієнтування в просторі», «Знайомство з рельєфом місцевості і топографічним планом», «Поверхневі й підземні води», «Погода і клімат», «Знайомство з картою», «Земна куля і її зображення на глобусі й карті півкуль», «Як живуть робітники в нашому районі, нашій області» [3, с. 3-16; 6, с. 45]. Майже в усіх темах курсу вивчалися географічні об'єкти рідної місцевості учнів. Так, наприклад, тема «Знайомство з рельєфом місцевості...» передбачала пізнання молодшими школярами рельєфу рідного краю, тема «Поверхневі і підземні води» - його поверхневих і підземних вод тощо.

Тема «Як живуть робітники в нашому районі, нашій області» містила інформацію про географічні об'єкти рідного району і області. Великі розміри територій (район і область) не дозволяли проведення екскурсій. Тому, ця тема опрацьовувалася в класі. Як видно з назви цієї теми, під час її вивчення відбувалося знайомство з життям населення району і області, на території яких жили третьокласники. Життя населення – це і його праця, тобто господарство, яке залежить від природних умов і багатств. Тому, в темі «Як живуть робітники...» розкривалися особливості природних умов, багатств, чисельності й національного складу населення й господарства рідного району і області учнів.

У темі «Земна куля і її зображення на глобусі і карті півкуль» розповідалося про форму Землі, її рухи; лінії на глобусі та поділ його на півкулі; частини світу і океани; про клімат, рослинність і тваринний світ холодних, помірних і жарких країн; народи земної кулі; головні держави. Також в цій темі давалася інформація про кругосвітні подорожі та про вчення Коперніка, Галілея і Бруно про обертання Землі. Всі ці відомості не відповідали тематиці краєзнавчого спрямування курсу географії у 3 класі. Проте, як зазначалося в програмі, «учні можуть правильно підійти до вивчення своєї місцевості, якщо вони будуть дивитися на неї як на частину земної кулі; знайомство із земною кулею дасть їм матеріал для порівняння своєї місцевості з іншими, а тобто і для кращого розуміння особливостей своєї місцевості» [6, с. 45–46]. Згідно з програмою ця тема вивчалася взимку. А в цей період недостатньо матеріалу для краєзнавчої роботи.

У 3 класі під час знайомства учнів з рідною місцевістю, районом і областю у молодших школярів формувалися поняття із загальної фізичної географії. Наприклад, в темі «Поверхневі й підземні води» вивчалися поняття:

водоносні й водотривкі шари; витік, русло, протока та ін.; острів, півострів тощо.

Курс краєзнавства передбачав проведення третьокласниками, використовуючи приклади (термометр, дощомір, флюгер і вітромір), спостережень за температурою повітря, довжиною дня і ночі, висотою Сонця на небосхилі, хмарністю, опадами, силою і напрямом вітру.

За навчальною програмою у 3 класі учні вчилися користуватися планом і картою. Завдання по планах і картах містилися в усіх темах курсу краєзнавства. Так, під час вивчення першої теми курсу («Орієнтування в просторі») третьокласники креслили план класу, шкільного двору, радгоспу. Друга тема («Знайомство з рельєфом місцевості й топографічним планом») знайомила молодших школярів з топографічним планом, зокрема із зображенням особливостей місцевості на ньому. Зміст п'ятої теми («Знайомство з картою») був повністю присвячений вивченню карт свого району, області, СРСР і фізичній. За допомогою них учні визначали: а) місце знаходження свого села, міста і області на картах та відстані між населеними пунктами; б) масштаб карт; в) висоту поверхні суходолу над рівнем моря. В останній темі курсу «Як живуть робітники...» робота з картою передбачала знаходження на карті області і карті СРСР місця розташування рідного району і області та їх найголовніших географічних об'єктів (населених пунктів, річок, доріг, фабрик та ін.).

Отже, перші географічні знання, вміння і навички молодші школярі одержували під час вивчення курсу краєзнавства в 3 класі. Цей курс передбачав проведення екскурсій, спостережень за погодою та використання планів і карт. Він знайомив третьокласників не лише з географічними об'єктами рідного краю, району і області, а й із поняттями із загальної фізичної географії, які давалися супутньо. Кожна тема курсу краєзнавства містила завдання по планах і картах.

Географічні знання, вміння і навички третьокласників поглиблювалися, розширювалися і систематизувалися у 4 класі під час вивчення курсу географії СРСР (загальна тема «Наша країна») [3, с. 3-16; 6, с. 46-54]. Цей курс охоплював 5 тем: «Географічне положення СРСР: площа, межі, короткий огляд поверхні», «Зональний огляд СРСР», «Загальний огляд СРСР», «Політичний огляд СРСР» й «Карта світу». Їх зміст та розміщення відповідав методичному принципу «від часткового до загального». Так, в темі «Географічне положення СРСР» відбувалося повторення матеріалу 3 класу

про частини світу і океани, градусну сітку тощо та давався найкоротший огляд СРСР (географічне положення, площа, межі, рельєф, найголовніші річки й озера). Необхідність розміщення цієї теми на початку курсу пояснювалася тим, що після подання короткого загального огляду країни в цілому будуть зрозумілішими відомості про природні зони СРСР. Адже більшість річок, височин та інших географічних об'єктів розміщуються не в одній природній зоні.

Тема «Зональний огляд СРСР» розповідала про особливості географічного положення, поверхні, клімату, рослинності, тваринного світу, чисельності й національного складу населення, господарства, адміністративно-територіального поділу кожної зони (полярної, тундри, тайги, мішаних лісів, лісостепу і степу, підтропічної зони, зони пустель, гірських областей). Вона складалася з 8 підтем. Назва кожної підтеми відповідала назві природної зони СРСР. У змісті кожної природної зони СРСР відображалися найтипівіші відомості про неї. Наприклад, серед найголовніших галузей господарства тундри називалися: оленярство, рибальство, мисливство; тайги – лісове господарство, мисливство, землеробство і молочне скотарство; підтропічної зони – рекреаційне господарство. При цьому, інформація про галузі господарства кожної природної зони розкривалася в історичному ракурсі.

Матеріал теми «Зональний огляд СРСР» систематизувався, узагальнювався і доповнювався у наступних темах курсу: «Загальний огляд СРСР» і «Політичний огляд СРСР». Так, в темі «Загальний огляд СРСР» давалася інформація про рельєф, річки, ґрунти, клімат, рослинність, тваринний світ, промисловість і транспорт в СРСР; в темі «Політичний огляд СРСР» – про чисельність, густоту, національний склад, міське й сільське населення в СРСР; про адміністративно-територіальний поділ СРСР.

Тема «Географічне положення СРСР» містила назви: 6 частин світу (Європа, Азія, Африка, Австралія, Америка і Антарктида), 3 світових океанів (Атлантичний, Тихий, Індійський) та понад 50 географічних об'єктів СРСР, серед яких: 10 морів, 2 острови, 3 півострови, 11 країн – сусідів і їх столиць, 11 річок з притоками й 8 озер [3, с. 3-16; 6, с. 50]. Причому, за програмою назви цих географічних об'єктів четвертокласники повинні були вміти показувати на карті СРСР. Тобто, у 4 класі, як і в 3 класі, з першої теми молодші школярі вчилися користуватися картами.

Карти СРСР (фізична, корисних копалин, рослинності, тваринного світу та ін.) використовувалися і в темі «Зональний огляд СРСР». В цій темі за допомогою карт молодші школярі показували найголовніші райони видобування корисних копалин, центри галузей промисловості тощо та межі зони мішаних лісів (за допомогою карти рослинності СРСР).

В останній темі курсу «Карта світу» за допомогою карт світу школярі:

- а) визначали географічне положення держав світу, їх близькість до моря, порізаність берегової лінії, види і напрямки шляхів сполучення;
- б) порівнювали площі головних країн світу і їх колоній та чисельність і густоту населення світу. При цьому, країни світу об'єднувалися в три групи: 1) країни капіталізму, які володіють колоніями (Північно-Американські Сполучені Штати, Англія, Франція, Італія, Бельгія, Голландія, Японія); 2) напівколоніальні країни (Китай, Єгипет та ін.); 3) колоніальні країни (Індостан, Індокитай, острови Малайського архіпелагу, майже вся Африка, острів Мадагаскар та ін.).

Одним із шляхів вивчення країн світу було порівняння їх географічних об'єктів з географічними об'єктами СРСР. Це порівняння показувало:

- а) різноманіття використання робочої сили в різних системах господарювання;
- б) покращення положення робітників в СРСР і негативні наслідки капіталізму в світі (експлуатація, грабування робітників колоній, війни між капіталістичними країнами, криза) [3, с. 3-16; 6, с. 46].

На уроках географії у 3 і 4 класах значна увага приділялася встановленню учнями зв'язків між географічними об'єктами: між рельєфом і корисними копалинами; рельєфом і напрямком течії річки; кліматом, ґрунтом і рослинністю; впливом людини на природу через осушення боліт, укріплення ярів, зрошенні землі та ін. (у 3 класі); на залежність клімату, рослинності, тваринного світу і господарства від місця розташування природної зони СРСР тощо (у 4 класі).

Отже, програма з географії для 3 і 4 класів 1933 р. містила:

- а) краєзнавчий матеріал про географічні об'єкти рідного краю, району і області (у 3 класі) та про СРСР (у 4 класі);
- б) основні поняття із загальної фізичної географії;
- в) інформацію про національні культури народів СРСР, яка давалася у темах: «Зональний огляд СРСР» і «Політичний огляд СРСР» (у 4 класі);
- г) знання з географії капіталістичних країн (тема «Карта світу» у 4 класі);
- д) елементи історизму, які знайшли своє відображення в порівнянні

господарств «раніше і зараз»; е) завдання по картах, які розташовувалися в усіх темах курсів краєзнавства і географії СРСР.

У навчальних програма 1933 р. природознавство було представлено як самостійний навчальний предмет у 3 і 4 класах [4, с. 3-20; 6, с. 31-44]. У 1 і 2 класах природознавчі знання, вміння і навички молодші школярі отримували на уроках рідної мови і читання та під час проведення екскурсій і спостережень.

У 1 класі під час екскурсій і спостережень відбувалося знайомство першокласників із найтиповішими ознаками погоди, в житті рослин і тварин та трудовій діяльності людини в різні пори року, наприклад, з листопадом восени, зменшенням тривалості дня взимку і збільшення весною, замерзанням води взимку тощо. Навіть назви тем цього року відповідали назвам пір року: «Осінь», «Зима» і «Весна».

У 2 класі продовжувалося пізнання життя рослин і тварин. Але, матеріал про будову і розвиток рослин і тварин об'єднувався не за картинами сезонних змін в природі, як у 1 класі, а за природними групами. Назви тем цього року збігалися з назвами природних груп: «Город», «Сад (парк)», «Ставок і річка», «Ліс». При цьому брався доступний безпосередньому спостереженню другокласників природознавчий матеріал.

У 1 і 2 класах на уроках пояснювального читання та під час екскурсій і спостережень вивчалися елементарні природознавчі поняття: «дерево», «кущ», «хвойні» й «листяні» породи дерев, «перелітні» й «зимуючі» птахи (у 1 класі) та «листяний», «хвойний» і «мішаний» ліс, «домашні» й «дикі» тварини та «водні комахи» (у 2 класі). Кругозір першокласників також розширювався шляхом знайомства з погодою, рослинністю, тваринним світом, будинком і одягом людей у холодних і теплих країнах; другокласників – вивченням диких родичів домашніх тварин і птахів.

Навчальна програма з природознавства 1933 р. передбачала ведення учнями 1 і 2 класів календаря погоди. До нього за допомогою умовних знаків першокласники записувати щоденні спостереження за хмарністю і видами опадів, другокласники – за температурою повітря, видами опадів і товщиною снігового покриву.

Спостереження за сезонними змінами в природі та розгляд життя рослин і тварин у природних групах підводив учнів 1 і 2 класів до висновку, що в природі все взаємопов'язано.

У 3 і 4 класах на самостійних уроках природознавства продовжувалося дослідження об'єктів неживої і живої природи. Причому, об'єкти неживої природи (грунт, вода і повітря) вивчалися у 3 класі, а живої (рослинність і тваринний світ) – в 4 класі та в кінці 3-го. Тобто, у 3 класі природознавчий матеріал об'єднувався у теми: «Грунт і корисні копалини», «Вода», «Повітря», «Електричні явища в природі», «Життя рослин»; у 4 класі – «Життя рослин», «Життя тварин» і «Будова і життя людського тіла» [4, с. 3-20; 6, с. 31-44]. Таке розміщення матеріалу по класах було пов'язано з тим, що інформація про властивості об'єктів неживої природи використовувалася для розуміння процесів в житті рослин, тварин і людини. Наприклад, на основі вивчення властивостей води розчиняти речовини пояснювалося живлення рослин.

У 3 класі знайомство з об'єкти неживої природи (теми: «Грунт і корисні копалини», «Вода», «Повітря», «Електричні явища в природі») відбувалося шляхом проведення дослідів і під час екскурсій. Екскурсії проводилися у райони добування корисних копалин, де відбувалося пізнання їх способів добування. При цьому повідомлялася інформація про утворення гірських порід. За допомогою дослідів, наприклад, кругообігу води, утворення водяної пари, складу повітря та ін., вивчалися властивості ґрунту, металів, гірських порід, води, повітря і їх складових та утворення блискавки.

У 3 класі опрацювання теми «Грунт і корисні копалини» відбувалося шляхом порівняння зовнішнього вигляду (кольору і блиску) та властивостей (щільності, плавкості, теплопровідності, горіння) гірських порід і металів між собою. При цьому розкривалося господарське використання гірських порід і металів, наприклад, виробництво з нафти бензину, керосину і масла, побутове використання солі людиною, про цегляне, скляне, гончарне та ін. виробництва, та значення металів в індустріалізації СРСР.

Інформація про способи використання людиною сили води і повітря повідомлялася під час вивчення тем «Вода» і «Повітря». Так, сила води і вітру лежали в основі дій гідроелектростанцій, водяних і вітряних млинів і двигунів, створених людиною.

У темах «Вода» і «Повітря» містився матеріал про будову термометра і флюгера, за допомогою яких молодші школярі продовжували спостереження за погодою.

В кінці 3 та в 4 класах учні вивчали зовнішню будову рослин і тварин (теми: «Життя рослин», «Життя тварин»). Причому тема «Життя рослин» опрацьовувалася в 3 і 4 класах. У 3 класі давалася інформація про корінь,

стебло, квітку, про будову квітки, запилення тощо; у 4 класі – про насіння і плоди.

Знайомство із зовнішньою будовою рослин і тварин відбувалося під час екскурсій. Але, якщо у 3 класі екскурсії проводилися в ліс, сад і поле, то в 4 класі – також в зоопарк і музей. Тобто, у 3 класі вивчалися представники рослинного світу в рідному краї (мати-й-мачуха, чистяк, тополя, яблуня, сосна тощо), в 4 класі – рослини й тварини рідною краю й далеких країн (череда, акація, кактус, латаття; жаба, ластівка, кит, тигр, мавпа та ін.). При цьому, рослини і тварини об'єднувалися у групи за: 1) умовами існування («водні» й «сухих місць» рослини; «водні» й «домашні» тварини, тварини жарких і холодних країн); 2) господарським значенням рослин («овочеві», «польові», «кормові», «технічні» рослини та «зернові», «масляні» і «прядильні» культури); 3) класами тварин («земноводні», «плазуни», «ссавці»); 4) способом харчування тварин («хижі» й «травоїдні» тварини та «хижі», «зерноїстівні» й «комахоїдні» птахи).

Поділ рослин і тварин на групи дозволяв з'ясувати пристосування об'єктів живої природи до різних умов існування. Так, наприклад, ознаками водних рослин (ряски, лататті та ін.) є широке, голе і плаваюче листя та слабкі стебло і корінь; рослин сухих місць (полині, кактуса тощо) – дрібні, розсічені й покриті волосками (у деяких колючками) листки, розгалужене коріння, яке глибоко входить в ґрунт. У птахів замість передніх кінцівок крила, за допомогою яких вони можуть літати тощо.

У 3 і 4 класах у темах «Життя рослин» і «Життя тварин» розкривалося господарське значення пристосувань рослини до умов існування, наприклад, вплив посухостійких рослин у боротьбі з посухою; ранорозвиваючих культурних рослин; домашніх тварин й рослиноїдних ссавців.

Курс природознавства 4 класу закінчувався темою «Будова і життя людського тіла». Ця тема знайомила із зовнішньою і внутрішньою будовою людини. Причому будова людини вивчалася шляхом порівняння відповідних частин тіла й органів людини і тварини. Знайомство з будовою тварин відбувалося за допомогою таблиць і схем та під час препарування дрібних тварин, наприклад, жаби, змії, риби. Порівнюючи зовнішню і внутрішню будови людини і тварин увага зверталася на їх відмінності. При цьому головною відмінністю людини від тварини називали працю. Вивчення людського тіла пов'язувалося також із питаннями гігієни.

У навчальній програмі з природознавства містилися переліки робіт на пришкільній ділянці та завдання на літо. Роботи на пришкільній ділянці охоплювали садіння молодшими школярами рослин, догляд за ними й збирання врожаю та піклування за домашніми тваринами. Причому, у 1 і 2 класах учні садили рідні для даного району городні й квіткові рослини, а в 3 класі – нові овочеві, польові, кормові й технічні культури. Метою робіт на пришкільній ділянці було: 1) розширити і закріпити природознавчі знання молодших школярів шляхом застосування теоретичних знань на практиці; 2) розвинути інтерес до вивчення природи та познайомити з елементарними прийомами її пізнання (спостереження, нескладні досліди, складання гербаріїв, колекцій та ін.).

Завдання на літо полягали в: а) збиранні гербаріїв корисних культурних рослин і бур'янів городу і поля (у 1 класі) та колекцій: гілок і насіння найважливіших дерев і кущів, зразків різних каменів (у 2 класі) та насіння, плодів і коренів рослин (у 3 класі); б) догляданні за посадженими рослинами та збиранні врожаю. Зібрані колекції, як зазначалося у програмі, використовувалися під час вивчення природознавства у наступних класах.

Отже, у 1-4 класах під час проведення екскурсій, спостережень, дослідів, робіт на пришкільній ділянці і завдань на літо відбувалося знайомство молодших школярів з неживою і живою природою. Під час пізнання об'єктів неживої природи розкривалося їх господарське значення, а вивчаючи зовнішню будову рослин і тварин увага зверталася на пристосування їх частин до умов існування та використання цих ознак людиною для власних потреб.

За навчальними програмами 1933 р. самостійні уроки географії і природознавства проводилися у 3 і 4 класах. У 1 і 2 класах географічні й природознавчі знання, вміння і навички отримувалися на уроках рідної мови, читання, під час екскурсій і спостережень. Навчальні програми з географії і природознавства для початкових класів 1933 р. були побудовані за методичними принципами: «від близького до далекого», краєзнавчим, батьківщинознавчим, концентричним і «від часткового до загального». Так, на уроках географії у 3 класі вивчався рідний край учнів, у 4 класі – географія СРСР. На уроках природознавства у 1 і 2 класах відбувалося пізнання об'єктів неживої і живої природи рідної місцевості, у 3 і 4 класах – розширення відомостей про живу природу за рахунок знайомства з рослинами і тваринами далеких країн.

Практика використання навчальних програм з географії і природознавства для початкових класів 1934 р. показала їх недосконалість. завдяки постановам уряду СРСР вони були перероблені. Так, у навчальних програмах 1948 р., на відміну від програм 1933 р., географія і природознавство як самостійні навчальні предмети викладалися тільки у 4 класі [5, с. 99-102, 114-117]. У 1-3 класах географічна й природознавча інформація засвоювалися молодшими школярами під час екскурсій і спостережень та пояснювального читання на уроках рідної мови. Причому, перелік природознавчого матеріалу для 1-3 класів містився у програмі з рідної (української) мови.

У навчальних програмах для початкових класів 1948 р. в порівнянні з програмами 1933 р. обсяги географічного й природознавчого матеріалу по класах майже не змінився. Так, у програмі 1948 р. географічний матеріал 3 класу об'єднувався у теми: «Орієнтування на місцевості», «Форми земної поверхні», «Вода на Землі», «Погода і клімат», «Життя людей в сільській місцевості й в містах», «Топографічний план і географічна карта СРСР». Тобто, як видно з назв тем, у класі відбувалося знайомство молодших школярів з географічними об'єктами рідного краю (рельєфом, водами тощо), із поняттями із загальної фізичної географії («горб», «гора», «річка», «озеро» і т.п.) та з планом і картою.

У 4 класі на самостійних уроках географії вивчався елементарний курс географії Радянського Союзу [5, с. 114-117]. Цей курс охоплював 11 тем: «Земна куля», «Короткий огляд СРСР по фізичній карті», «Москва – столиця СРСР», «Північний Льодовитий океан», «Область тундри», «Область лісів СРСР», «Область степів і напівпустинь СРСР», «Пустині й гори Середньої Азії», «Кавказ», «Ким», «Короткий політичний огляд СРСР по карті». Тобто, у програмах 1948 та 1933 рр. зміст тем був майже однаковим. Хоча, у програмі 1948 р.: 1) під час огляду природних зон (областей) СРСР увага зверталася на території, в яких розміщувалася та чи інша зона, наприклад, Сибірська тайга, Казахський степ тощо; 2) тема «Земна куля» була першою, а не останньою; 3) додавалася тема «Москва – столиця СРСР»; 4) містився розділ «Обов'язковий мінімум знання географічної карти». Цей розділ складався з назв понад 110 географічних об'єктів СРСР: 9 морів, 4 островів, 5 півостровів, 3 низовин, 5 височин, 7 гірських областей, 5 озер, 20 річок з притоками, 2 каналів, 15 республік і їх столиць та 20 міст.

Тобто, за програмою 1948 р. у 4 класі елементарний курс географії Радянського Союзу розпочинався із повідомлень про форму і розміри Землі,

лінії на глобусі й картах, про частини світу, океани і моря та із короткої характеристики п'яти теплових поясів. Після цього робився короткий огляд СРСР по картах півкуль і СРСР. Далі вивчалася Москва – столиця та промисловий, транспортний, культурний і урядовий центр СРСР. Після ознайомлення з Москвою – природні зони СРСР: полярна (тема «Північний Льодовитий океан»), тундра («Область тундри»), тайга і мішані ліси («Область лісів СРСР»), степи («Область степів і напівпустинь СРСР»), пустелі й напівпустелі («Область степів і напівпустинь СРСР», «Пустині й гори Середньої Азії»), гірські області («Область лісів СРСР», «Пустині й гори Середньої Азії», «Кавказ», «Крим»). Під час опису кожної природної зони давалася інформація про її розміщення, клімат, природу, населення, промисли, міста. В огляді кожної природної зони містилися завдання по картах. Закінчувався курс 4 класу узагальнюючою темою «Короткий політичний огляд СРСР по карті». В ній давалася інформація про населення СРСР та союзні радянські соціалістичні республіки.

У програмах для початкових класів 1948 р. у 1 класі природознавчий матеріал об'єднувався у теми: «Осінь», «Зима», «Весна», «Літо»; у 2 класі – «Город», «Ліс», «Сад»; у 3 класі – «Зовнішня будова рослин рідного краю», «Свійські й дикі тварини», «Будова людського тіла»; у 4 класі – «Вода», «Повітря», «Корисні копалини», «Ґрунт» [1, с. 23-27; 2, с. 21-25; 5, с. 8-14, 99-102]. Тобто, у програмі 1948 р., в порівнянні з програмою 1933 р., матеріал 3 і 4 класів було переставлено. Так, у програмі 1948 р. у 3 класі під час пояснювального читання, екскурсій і спостережень вивчалася жива природа, у 4 класі на самостійних уроках – нежива природа. (У програмі 1933 р. у 3 класі відбувалося пізнання неживої природи, у 4 класі – живої.) Проте, зміст природознавчих тем для 1-4 класів не змінився. Так, наприклад, у 1 класі відбувалося знайомство із сезонними змінами погоди, в житті рослин і тварин та працею людей в рідному краї; у 2 класі – із природними угрупованнями рослин і тварин; у 3 класі – із зовнішньою будовою рослин і тварин рідного краю та зовнішньою і внутрішньою будовою людини; у 4 класі – із складом, властивостями, значенням для людини води, повітря, ґрунту і найважливіших корисних копалин (глини, піску, торфу, нафти, кам'яного вугілля тощо) та ін. [5, с. 8-14, 99-102].

У програмі з природознавства для 4 класу до кожної теми курсу неживої природи додавався розділ «Обов'язковий мінімум...». В ньому перераховувалися назви екскурсій, дослідів і практичних робіт, які вчитель

разом з учнями мали проробити під час вивчення тієї чи іншої теми. Так, наприклад, в темі «Вода» проводилися досліди на перехід води з одного стану в інший, на її розчинення та ін.; в темі «Ґрунт» – екскурсія на ґрунтове відслонення, досліди на водопроникність ґрунту тощо [5, с. 101-102].

Програма для 4 класу містила також завдання на літо. Воно передбачало: а) складання молодшими школярами колекції місцевих корисних копалин і ґрунтів та гербаріїв рослин лісу, поля, луку, городу, саду; б) вирощування з насінини овочевої рослини та спостереження за її розвитком за допомогою ведення щоденника спостережень.

Отже, головною відмінністю навчальних програм 1948 р. від програм 1933 р. було те, що географія і природознавство були самостійними навчальними предметами лише у 4 класі. У 1-3 класах географічний і природознавчий матеріал вивчався під час пояснювального читання, екскурсій і спостережень. У програмах також майже не змінився розподіл географічного і природознавчого матеріалу по класах. Проте, у програмі з природознавства 1948 р. матеріал 3 і 4 класів було переставлено: у 3 класі вивчалася жива природа, в 4 класі – нежива.

Висновки. Період 1931-1950 рр. характеризувався поступовим вилученням географії і природознавства з навчальних програм початкових класів. Так, на початку 1930-х рр. географія і природознавство як самостійні навчальні предмети викладалися у 3 і 4 класах, у другій половині 1940-х рр. – лише у 4 класі.

Навчальні програми з географії і природознавства для початкових класів 1931-1950 рр. було побудовано за методичними принципами: краєзнавчим, батьківщинознавчим, «від близького до далекого», «від найпростішого до найскладнішого» та ін. Причому, пізнання об'єктів живої і неживої природи рідного краю відбувалося під час екскурсій і спостережень.

Література

1. Завитаев П. А. Примерный план занятий по изучению природы с учащимися I, II и III классов на зимний и весенний периоды // Начальная школа. – 1948. – № 12. – С. 21-25.
2. Завитаев П. А. Примерный план занятий по изучению природы с учащимися I, II и III классов на осенний и зимний периоды // Начальная школа. – 1948. – № 7. – С. 23-27.

Науменко С. Географічна складова у навчальних програмах з географії і природознавства для початкових класів України у 1931–1950 роках / Світлана Науменко // Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / МОН України, АПН України, Вінниц. держ. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця : ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, 2009. – С. 143–152.

3. Програма початкової школи. Географія. 3-4 група (Затверджено Колегією НКО УСРР). – Харків : Радянська школа, 1933. – 16 с.
4. Програма початкової школи. Природознавство. 1–4 роки навчання (Затверджено Колегією НКО УСРР). – Харків : Радянська школа, 1933. – 20 с.
5. Програма початкової школи. – К. : Радянська школа, 1948. – 152 с.
6. Программы начальной школы (городской и сельской), утверждены Коллегией Наркомпроса РСФСР. – М. : Наркомпрос РСФСР – Уралогиз, 1933. – 161 с.